EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्व विकास : एक अभ्यास"

प्रा.डॉ. ज्योती महादेवराव खंडारे
एस.एस.एम.एम., बी.एड्.कॉलेज,नांदगाव पेठ,अमरावती.

सारांश

शिक्षक शिक्षण हे केवळ विषयज्ञान देण्यापुरते मर्यादित नसून भावी शिक्षकांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडविण्याची एक व्यापक आणि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी केवळ अध्यापन कौशल्य पुरेसे नसते; त्याचबरोबर प्रभावी संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सर्जनशीलता, भावनिक स्थैर्य, सामाजिक जाणीव, सहकार्याची वृत्ती, निर्णयक्षमता आणि नैतिक मूल्ये यांसारख्या गुणांचा विकास होणे आवश्यक असते. हे सर्व गुण नाट्यकला व सादरीकरण कलांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे विकसित होऊ शकतात. नाट्यकला ही व्यक्तीच्या सुप्त कलागुणांना वाव देणारी आणि प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी निर्माण करणारी कला आहे. भूमिका सादरीकरण (Role Play), एकांकिका, कथानाट्य, समूहचर्चा, मूकनाट्य, वादविवाद, कथाकथन, भाषण, संगीत, नृत्य, अभिनय आणि विविध सांस्कृतिक उपक्रम यांच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांमध्ये प्रभावी अभिव्यक्ती, सार्वजनिक वक्तृत्व, संघभावना, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि नेतृत्व कौशल्ये विकसित होतात. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमधील भीती, संकोच आणि न्यूनगंड कमी होऊन आत्मविश्वासात लक्षणीय वाढ होते.

कीवर्ड्स : शिक्षक शिक्षण, नाट्यकला, सादरीकरण कला, व्यक्तिमत्त्व विकास, आत्मविश्वास, संवादकौशल्य, नेतृत्वगुण, कला-एकात्मिक शिक्षण, प्रशिक्षणार्थी शिक्षक, सर्वांगीण विकास.

प्रस्तावना : शिक्षण ही केवळ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया नसून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची एक प्रभावी सामाजिक प्रक्रिया आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत शिक्षक हा केवळ ज्ञानदाता नसून मार्गदर्शक, प्रेरणादाता, समुपदेशक, मूल्यसंस्कारक आणि समाजपरिवर्तनाचा प्रभावी घटक मानला जातो. त्यामुळे शिक्षकामध्ये प्रभावी संवादकौशल्य, नेतृत्वगुण, आत्मविश्वास, सर्जनशीलता, भावनिक संतुलन, निर्णयक्षमता, सामाजिक संवेदनशीलता आणि नैतिक मूल्ये यांसारख्या गुणांचा विकास होणे आवश्यक आहे. या सर्व गुणांचा समन्वय म्हणजेच व्यक्तिमत्त्व विकास होय. म्हणूनच शिक्षक शिक्षणामध्ये व्यक्तिमत्त्व विकासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शिक्षक शिक्षणामध्ये प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांना विषयज्ञानाबरोबरच अध्यापन कौशल्ये, प्रभावी संवाद, वर्गव्यवस्थापन, सहकार्याची भावना, सर्जनशील विचारशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करणे अपेक्षित असते. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी पारंपरिक व्याख्यान पद्धतीबरोबरच अनुभवाधारित, कृतीप्रधान आणि सहभागात्मक अध्यापन पद्धतींचा वापर आवश्यक ठरतो. नाट्यकला आणि सादरीकरण कला या अशाच प्रभावी शिक्षण पद्धती आहेत. या कलांमुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कृती, भूमिका सादरीकरण, संवाद, समूहकार्य, अभिव्यक्ती आणि सर्जनशीलतेचा अनुभव मिळतो. नाट्यकला ही व्यक्तिमत्त्व विकासाचे प्रभावी साधन मानली जाते. नाटकामध्ये विविध भूमिका साकारताना विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावना, विचार आणि कल्पना प्रभावीपणे व्यक्त करण्याची संधी मिळते. रंगमंचावर उभे राहून संवाद साधताना त्यांच्यातील भीती, संकोच आणि न्यूनगंड कमी होतो. त्याचबरोबर आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, संवादकौशल्य, निरीक्षणशक्ती, निर्णयक्षमता, कल्पकता आणि सहकार्याची भावना विकसित होते. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

मूल्यांचे आकलन होऊन विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता आणि सहिष्णुता वाढते. सादरीकरण कला (Performing Arts) मध्ये नाट्य, संगीत, नृत्य, कथाकथन, लोककला, मूकनाट्य, भूमिका सादरीकरण इत्यादी कलांचा समावेश होतो. या कलांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना स्वतःची अभिव्यक्ती प्रभावीपणे करता येते. विविध सांस्कृतिक परंपरांची ओळख होते, कलात्मक अभिरुची विकसित होते आणि समूहामध्ये कार्य करण्याची क्षमता वाढते. शिक्षक शिक्षणामध्ये या कलांचा वापर केल्यास अध्यापन अधिक आकर्षक, आनंददायी, अनुभवाधारित आणि परिणामकारक बनते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020) मध्येही कला-आधारित शिक्षण (Art Integrated Learning), अनुभवाधारित शिक्षण (Experiential Learning) आणि कौशल्याधारित शिक्षण (Skill-Based Learning) यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि सर्जनशील विकासासाठी कला शिक्षणाचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण संस्थांनी प्रशिक्षण प्रक्रियेमध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा प्रभावी समावेश करणे ही काळाची गरज आहे. आजच्या स्पर्धात्मक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात केवळ विषयज्ञान पुरेसे नसून प्रभावी व्यक्तिमत्त्व, उत्कृष्ट संवादकौशल्य, नेतृत्वक्षमता, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व असलेले शिक्षक घडविणे अत्यंत आवश्यक आहे. नाट्यकला व सादरीकरण कला या गुणांचा विकास घडवून आणण्यासाठी प्रभावी माध्यम ठरतात. या कलांमुळे प्रशिक्षणार्थी शिक्षक आत्मविश्वासपूर्ण, सर्जनशील, संवेदनशील, प्रभावी आणि व्यावसायिकदृष्ट्या सक्षम बनतात. सादरीकरण कला (Performing Arts) विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना देतात तसेच त्यांच्या भावनिक, बौद्धिक आणि सामाजिक विकासाला गती देतात. विविध सांस्कृतिक आणि कलात्मक उपक्रमांमध्ये सहभागी होताना विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, शिस्त, वेळेचे नियोजन, परस्पर सहकार्य, जबाबदारीची भावना आणि विविधतेचा स्वीकार करण्याची वृत्ती विकसित होते. शिक्षक शिक्षणामध्ये या कलांचा समावेश केल्यास प्रशिक्षणार्थी शिक्षक अध्यापन अधिक प्रभावी, आनंददायी आणि विद्यार्थीकेंद्रित पद्धतीने करू शकतात.

विषयाची निवड : शिक्षणव्यवस्थेमध्ये शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. शिक्षकाचे ज्ञान, अध्यापन कौशल्य, मूल्याभिमुखता, संवादशैली, आत्मविश्वास, सर्जनशीलता आणि सामाजिक जाणीव यांचा विद्यार्थ्यांवर दीर्घकालीन प्रभाव पडतो. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणाचा उद्देश केवळ विषयाचे ज्ञान देणे एवढाच मर्यादित नसून, भावी शिक्षकांचे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व घडविणे हा देखील त्यामागील प्रमुख हेतू आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत शिक्षक हा केवळ ज्ञानदाता नसून मार्गदर्शक, समुपदेशक, प्रेरणादाता, संशोधक आणि समाजपरिवर्तनाचा प्रभावी घटक म्हणून कार्य करतो. त्यामुळे शिक्षकामध्ये प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असणे ही काळाची गरज बनली आहे. आजच्या स्पर्धात्मक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात विद्यार्थ्यांमध्ये संवादकौशल्य, नेतृत्व, सहकार्य, सर्जनशीलता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि निर्णयक्षमता यांसारख्या जीवनकौशल्यांचा विकास करण्यासाठी शिक्षक स्वतः या गुणांनी समृद्ध असणे आवश्यक आहे. अशा गुणांचा विकास पारंपरिक व्याख्यान पद्धतीने मर्यादित प्रमाणात होतो; मात्र नाट्यकला आणि सादरीकरण कला विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची, स्वतःला अभिव्यक्त करण्याची आणि विविध सामाजिक परिस्थितींचा अनुभव घेण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. नाट्यकला ही शिक्षणातील एक प्रभावी अध्यापन पद्धती मानली जाते. भूमिका सादरीकरण (Role Play), एकांकिका, मूकनाट्य, कथानाट्य, भाषण, कथाकथन, वादविवाद, समूहचर्चा, संगीत, नृत्य आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम यांमधून प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांमध्ये आत्मविश्वास, प्रभावी वक्तृत्व, संघभावना, नेतृत्वगुण, वेळेचे नियोजन, सामाजिक जाणीव आणि सर्जनशील विचारसरणी विकसित होते. तसेच सार्वजनिक मंचावर निर्भयपणे बोलण्याची क्षमता, तणाव व्यवस्थापन आणि भावनिक संतुलन यांचाही विकास होतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020) मध्ये अनुभवाधारित शिक्षण, कला-एकात्मिक शिक्षण (Art-Integrated Learning), बहुविषयक शिक्षण आणि कौशल्याधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. या धोरणानुसार शिक्षणामध्ये कला आणि संस्कृतीचा समावेश करून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण संस्थांनी नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा प्रभावी वापर करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

यामुळे प्रशिक्षणार्थी शिक्षक अध्यापन अधिक रंजक, विद्यार्थीकेंद्रित, सहभागी आणि परिणामकारक बनवू शकतात. सध्याच्या काळात अनेक शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये नाट्यकला आणि सादरीकरण कलांचा वापर मर्यादित प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या कलांच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्व विकास किती प्रभावीपणे साध्य होऊ शकतो, याचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटले. याच पार्श्वभूमीवर "शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्व विकास : एक अभ्यास" हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांचे महत्त्व अभ्यासणे.

नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होणारा प्रभाव जाणून घेणे.

नाट्यकला व सादरीकरण कलांद्वारे प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांमध्ये विकसित होणाऱ्या संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि सर्जनशीलतेचा अभ्यास करणे.

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांच्या वापराची सद्यस्थिती आणि उपयुक्ततेचे परीक्षण करणे.

प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी नाट्यकला व सादरीकरण कलांच्या प्रभावी वापराबाबत सूचना मांडणे.

गृहितके :

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो.

नाट्यकला व सादरीकरण कलांमुळे प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांमध्ये संवादकौशल्य, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि सर्जनशीलता विकसित होते.

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा वापर व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त ठरतो.

नाट्यकला व सादरीकरण कलांचा प्रभावी वापर केल्यास प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य होतो.

अभ्यास पद्धती :

विषयाचा उद्देश

माहिती संकलन

विश्लेषणात्मक पद्धती

सांख्यिकीय माहिती

निष्कर्ष आणि शिफारसी

विषय विवेचन : शिक्षण ही मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाची एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. शिक्षक हा केवळ ज्ञानाचा प्रसार करणारा व्यक्ती नसून विद्यार्थ्यांचा मार्गदर्शक, प्रेरणादाता, मूल्यसंस्कार करणारा, समुपदेशक आणि समाजपरिवर्तनाचा प्रभावी घटक असतो. त्यामुळे शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी, संवेदनशील, सर्जनशील, आत्मविश्वासपूर्ण आणि सामाजिक जाणीवांनी समृद्ध असणे आवश्यक आहे. अशा गुणांचा विकास शिक्षक शिक्षणाच्या माध्यमातून होणे अपेक्षित असते. आधुनिक काळात शिक्षक शिक्षणाचा उद्देश केवळ विषयाचे ज्ञान देणे हा नसून, भावी शिक्षकांचे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व घडविणे हा त्यामागील मूलभूत हेतू आहे. नाट्यकला (Drama) आणि सादरीकरण कला (Performing Arts) या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत प्रभावी शैक्षणिक साधने मानली जातात. अभिनय,

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भूमिका सादरीकरण (Role Play), मूकनाट्य, कथानाट्य, एकांकिका, कथाकथन, भाषण, वादविवाद, संगीत, नृत्य, समूह सादरीकरण, लोककला आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम यांसारख्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी मिळते. या प्रक्रियेमुळे ज्ञान आत्मसात करणे अधिक सुलभ होते आणि व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास, अभिव्यक्ती कौशल्य, नेतृत्वगुण, सहकार्याची भावना, वेळेचे नियोजन आणि सर्जनशील विचारसरणी विकसित होते. व्यक्तिमत्त्व विकास ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे. त्यामध्ये बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि व्यावसायिक अशा विविध घटकांचा समावेश होतो. नाट्यकला विद्यार्थ्यांना विविध सामाजिक भूमिका अनुभवण्याची संधी देते. एखाद्या पात्राची भूमिका साकारताना त्या पात्राच्या भावना, विचार, वर्तन आणि परिस्थिती समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. यामुळे सहानुभूती (Empathy), संवेदनशीलता, संयम, सामाजिक जाणीव आणि मानवी मूल्यांचा विकास होतो. भविष्यात शिक्षक म्हणून कार्य करताना हे गुण विद्यार्थ्यांशी सकारात्मक नाते निर्माण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. सादरीकरण कलांच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांचे संवादकौशल्य अधिक प्रभावी बनते. वर्गात अध्यापन करताना स्पष्ट उच्चार, योग्य देहबोली (Body Language), चेहऱ्यावरील भाव, आवाजातील चढ-उतार, योग्य हावभाव आणि प्रभावी सादरीकरण या सर्व बाबी महत्त्वाच्या असतात. नाट्यकलेच्या नियमित सरावामुळे ही कौशल्ये नैसर्गिकरित्या विकसित होतात. परिणामी शिक्षक विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधून घेऊ शकतो आणि अध्यापन अधिक रंजक, परिणामकारक व विद्यार्थीकेंद्रित बनवू शकतो. नाट्यकला आणि सादरीकरण कलांमुळे प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो. अनेक विद्यार्थी सार्वजनिक व्यासपीठावर बोलण्यास संकोच करतात. नाट्यप्रयोग, भाषणे, समूह सादरीकरणे आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतल्याने त्यांचा संकोच कमी होतो. त्यांना लोकांसमोर आत्मविश्वासाने बोलण्याची, विचार मांडण्याची आणि परिस्थितीनुसार योग्य निर्णय घेण्याची सवय लागते. ही कौशल्ये प्रभावी अध्यापनासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

आगरकर, गोपाळ गणेश. (2018). शैक्षणिक विचार. पुणे: वरदा प्रकाशन.

कुलकर्णी, शशिकांत रामचंद्र. (2021). शिक्षक शिक्षण. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

जोशी, अनंत रामचंद्र. (2019). शैक्षणिक मानसशास्त्र. पुणे: विद्या प्रकाशन.

पाटील, वसंत दत्तात्रेय. (2020). व्यक्तिमत्त्व विकास. पुणे: फडके प्रकाशन.

भोसले, सुनील बाबुराव. (2021). शिक्षणशास्त्र व अध्यापन पद्धती. नागपूर: विद्या बुक्स पब्लिशर्स.

महाजन, शैलजा रमेश. (2018). नाट्यकला आणि शिक्षण. औरंगाबाद: साईनाथ प्रकाशन.

महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (MSCERT). (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : मराठी अनुवाद. पुणे: MSCERT.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT). (2022). शिक्षक शिक्षण : संकल्पना व व्यवहार. नवी दिल्ली: NCERT.

यादव, अशोक गोविंद. (2019). शिक्षणातील कला आणि सर्जनशीलता. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

शिंदे, मंगला अनंतराव. (2021). व्यक्तिमत्त्व विकास आणि जीवनकौशल्ये. पुणे: प्रशांत पब्लिकेशन्स.